

NICOLAE ISAR

Personalități de seamă în viziunea lui Nicolae Iorga

De la Gheorghe Lazăr la Mihail Kogălniceanu

Prof. univ. dr. NICOLAE ISAR

**PERSONALITĂȚI DE SEAMĂ
ÎN VIZIUNEA LUI NICOLAE IORGA**

***DE LA GHEORGHE LAZĂR
LA MIHAIL KOGĂLNICEANU***

**EDITURA UNIVERSITARĂ
București, 2019**

Colecția ISTORIE ȘI ȘTIINȚE POLITICE

Redactor: Gheorghe Iovan

Tehnoredactor: Ameluța Vișan

Coperta: Monica Balaban

Editură recunoscută de Consiliul Național al Cercetării Științifice (C.N.C.S.) și inclusă de Consiliul Național de Atestare a Titlurilor, Diplomelor și Certificatelor Universitare (C.N.A.T.D.C.U.) în categoria editurilor de prestigiu recunoscut.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

ISAR, NICOLAE

Personalități de seamă în viziunea lui Nicolae Iorga. De la Gheorghe Lazăr la Mihail Kogălniceanu / Nicolae Isar. - București : Editura Universitară, 2019

Conține bibliografie

ISBN 978-606-28-0949-2

008

929

DOI: (Digital Object Identifier): 10.5682/9786062809492

© Toate drepturile asupra acestei lucrări sunt rezervate, nicio parte din această lucrare nu poate fi copiată fără acordul Editurii Universitare

Copyright © 2019

Editura Universitară

Editor: Vasile Muscalu

B-dul. N. Bălcescu nr. 27-33, Sector 1, București

Tel.: 021.315.32.47

www.editurauniversitara.ro

e-mail: redactia@editurauniversitara.ro

Distribuție: tel.: 021.315.32.47 / 07217 CARTE / 0745.200.357

comenzi@editurauniversitara.ro

O.P. 15, C.P. 35, București

www.editurauniversitara.ro

PREFAȚĂ

Nicolae Iorga, marele istoric, cărturar și gânditor social-politic – unul dintre savanții de seamă pe care poporul român i-a dat lumii în epoca modernă – a fost, de-a lungul timpului, și rămâne în continuare, un adevărat far luminos pentru descifrarea tainelor trecutului neamului, precum și pentru ierarhizarea valorilor sale.

Se poate spune, cu certitudine, că niciunul dintre cărturarii români nu a făcut atât de mult pentru această așezare a marilor personalități pe o scară valorică menită a le păstra vie amintirea în ochii contemporanilor. Opțiunea pentru definirea caracterului și meritelor figurilor reprezentative ale poporului român a fost afirmată de savant, între altele, într-o carte, semnificativ intitulată, *Oameni cari au fost*, apărută de-a-lungul timpului în numeroase ediții, până în zilele noastre.

De asemenea, biografiile făcute diferitelor figuri, în lucrări separate, dar și în paginile marilor sale sinteze și ale numeroaselor monografii, vorbesc de la sine de această excepțională vocație a savantului de a surprinde detaliile de viață materială și spirituală ale figurilor ilustre din trecut.

Desigur, noțiunea de „mari români”, bagatelizată în vremea din urmă prin concursuri publice cu acest subiect, este una destul de relativă, după cum orice scară valorică are un anumit grad de rigiditate. Există, totuși, o serie de elemente care o pot justifica, cum ar fi, de pildă: contribuția majoră la apărarea ființei naționale și spiritul de sacrificiu pe altarul aspirațiilor naționale și de progres social, contribuția la afirmarea filonului culturii naționale și la îmbogățirea tezaurului culturii universale, angajarea

responsabilă pe terenul iradierii ideilor de libertate națională și dreptate socială etc. etc.

Indiscutabil, sub raportul unor merite istorice incontestabile, în categoria unor personalități excepționale, care își merită cu prisosință calificativul de mari români, Nicolae Iorga așează pe binecunoscuții domnitori, protagoniști ai luptei pentru apărarea independenței și suveranității naționale: Mircea cel Bătrân, Iancu de Hunedoara, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, Constantin Brâncoveanu, Dimitrie Cantemir ș.a. În aceeași serie, dar, în primul rând, ca promotori ai valorilor spirituale și culturale sunt plasați și unii domnitori, precum Neagoe Basarab, Matei Basarab sau Șerban Cantacuzino. Cât privește meritele lui Dimitrie Cantemir, ca domnitor, adept al „încercării”, din 1711, de eliberare de sub dominația otomană, acestea sunt amplificate de calitățile sale excepționale se savant de talie europeană, pe care N. Iorga i le recunoaște cu prisosință (asupra personalității acestuia, cum vom vedea mai departe, N. Iorga revine cu prilejul unei comemorări, care era conexasă cu o ceremonie similară destinată lui Gheorghe Lazăr).¹

De asemenea, personalitățile politice și culturale din epoca modernă au stat în atenția marelui istoric român, și în paginile restrânse ale acestei cărți nu ne vom referi decât la unele dintre ele, anume, figuri reprezentative pentru două generații, de la 1821 la 1848.

Pentru generația de la 1821, ne-am oprit la doi deschizători – cei mai de seamă – ai mișcării de reînnoire națională din

¹ Pentru analiza unora dintre figurile marilor voievozi, în viziunea lui N. Iorga, ar fi de consultat câteva studii apărute în cunoscuta colecție apărută în anii din urmă în Editura Universității din București, ajunsă acum la vol. VII, *Nicolae Iorga. 1871-1940. Studii și documente*, sub îngrijirea profesorilor Constantin Bușe și Constantin Găucan.

epoca modernă, unul cu condeiu, Gheorghe Lazăr, altul, cu sabia, Tudor Vladimirescu.

Este semnificativ faptul că un fost elev și continuator al lui Gh. Lazăr, în același timp, secretar al lui Tudor Vladimirescu, la 1821, Petrache Poenaru, peste o jumătate de secol, în 1871, cu prilejul unui discurs de recepție la Academia Română, referindu-se la cei doi, ținea să sublinieze: „Exclamarea ce făcură în fața lumii, pe de o parte, G. Lazăr, prin dezlegarea graiului românesc din amotirea la care era condamnat de secole, pe de altă parte, Tudor Vladimirescu, prin vigoarea ce cu brațul său dete simțului național, fu procesul cel mai convingător care asigură poporului român dreptul la cetate în cercul națiunilor europene și îl puse pe calea progresului spre dezvoltarea naționalității sale”².

Pentru generația de la 1848, ne-am oprit, de asemenea, la figurile care, cel puțin nouă, ni s-au părut cele mai reprezentative pentru această generație: Nicolae Bălcescu, Alexandru I. Cuza și Mihail Kogălniceanu. Este vorba de personalități, care, așa cum vom vedea, ca și în cazurile lui Gh. Lazăr și Tudor Vladimirescu, într-un fel, sunt legate între ele prin anumite trăsături ale destinului.

De altfel, dacă ne referim, la caracteristici care definesc calitatea de „mari români”, trebuie observat aici că toți cei cinci amintiți, la care ne-am oprit, au o serie de trăsături comune în destinul lor, stând sub semnul dramatismului. Gheorghe Lazăr moare la numai 41 de ani, în Avrigul natal, după o încrâncenare patriotică de câțiva ani, la București, unde a reușit să pună în funcțiune școala națională de la Sf. Sava și să-și pună în lumină, în beneficiul contemporanilor, crezul lui sfânt în idealul național. În ceea ce-l privește pe Tudor Vladimirescu, după încercarea de

² Cf. G. Bogdan-Duică și G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, București, 1924, p. 292.

la 1821 – sortită eșecului – de a deschide o pagină nouă în istoria românilor, la 41 de ani, acesta sfârșește asasinat sub iataganele dușmanilor săi, dând astfel sacrificiul suprem pentru o cauză care abia peste câteva decenii avea să fie mai bine înțeleasă.

La rândul lor, cei trei de la 1848, la care ne referim, se află în aceeași zodie a unor vieți sacrificate pe altarul interesului național.

Nicolae Bălcescu, figura emblematică a acestei generații – a cărui memorie, uneori, pe nedrept este minimalizată în vremea din urmă –, după o viață scurtă, închinată, trup și suflet, relevării aspirațiilor de unitate națională, coordonatelor fundamentale ale luptei pentru libertate națională și progres social – la jumătatea secolului al XIX-lea –, avea să moară pe pământ străin, în exil, la numai 33 de ani, dând generațiilor viitoare pilda sacrificiului suprem pentru destinul neamului său.

Aceleiași ilustre generații pașoptiste aparține, cu rol de frunte, domnitorul Unirii, Alexandru I. Cuza, căruia îi era dat, într-o domnie de numai șapte ani, să înfăptuiască reformele fundamentale pentru consolidarea Unirii și să deschidă calea modernizării României. Îi era dat, de asemenea, după înlăturarea sa, printr-o conspirație condamnată, să-și trăiască ultimii ani de viață, în exil, și el murind, în condiții precare, pe pământ străin, la o vârstă nu tocmai înaintată, de 53 de ani.

În sfârșit, al treilea din grupul liderilor pașoptiști, la care ne referim, Mihail Kogălniceanu, colaboratorul și sfetnicul domnitorului Al. I. Cuza, în realizarea marilor reforme – cele mai importante care s-au făcut în cursul secolului al XX-lea, cum avea să remarce N. Iorga –, spre deosebire de ceilalți, va trăi până la bătrânețe, peste 70 de ani, dar, după abdicarea silită a lui Al. I. Cuza, în februarie 1866, va trăi, în bună măsură, marginalizat

între oamenii politici ai timpului, ostracizat, într-un fel de elitele politice, în amintirea colaborării sale cu Domnitorul Unirii, deși, prin meritele sale, politice și culturale, în mod normal, se afla cu mult deasupra multor fruntași contemporani ai vieții publice.

*

Dacă ne referim la viziunea lui N. Iorga asupra figurilor reprezentative din epoca modernă, trebuie să avem în vedere faptul că, în multe situații, planurile comportamentale nu concentrează numai calități sau merite, ci și unele laturi negative, discutabile, în orice caz. Un I. Heliade Rădulescu, de pildă, este așezat de Nicolae Iorga pe un pedestal binemeritat, în ipostaza de ctitor al literaturii naționale, dar nu va fi recunoscut de savant, pe bună dreptate, în calitate de lider în revoluția de la 1848 și de doctrinar al acesteia, așa după cum sinuoziți și inconsecvențe în traseul biografic îi diminuează personalitatea în ochii marelui istoric.

La fel de exigent va fi savantul referindu-se la diferite alte personalități pașoptiste, privite sub multiple aspecte comportamentale și sub raportul activității sau ideologiei lor, puse sau nu în slujba aspirațiilor politice și sociale ale epocii. Dacă, de pildă, despre liderii liberali de la 1848, C. A. Rosetti și I. C. Brătianu, în perspectiva viitoarei lor cariere politice, opiniile savantului rămân controversate, ca să nu mai vorbim de „prezidentul” guvernului provizoriu din Țara Românească de la 1848, mitropolitul Neofit, pe care îl face laș și trădător, în schimb, opiniile savantului, din rândul liderilor de la 1848, îl așează în fruntea oricărei scări valorice pe Nicolae Bălcescu.

Semnificative sunt aprecierile lui Nicolae Iorga și pentru o serie de lideri ai „revoluției românilor ardeleni” din 1848-1849, precum Avram Iancu – și acesta plătind cu sacrificiul vieții, de

tânăr, speranțele înșelate ale semenilor săi³ –, Simion Bărnuțiu, Andrei Șaguna ș.a., dar asupra lor, în spațiul restrâns al acestei cărți nu ne-am putut opri.

Evident, seria celor care și-ar merita titlul de „mare român”, în viziunea lui Nicolae Iorga, este continuată de alte figuri reprezentative ale vieții publice și culturale din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, ca să ne limităm la cadrul cronologic al epocii moderne, și anume: Bogdan Petriceicu Hașdeu, Vasile Alecsandri, Titu Maiorescu, pictorul Nicolae Grigorescu⁴, dar mai ales poetul național și publicistul de geniu, Mihail Eminescu⁵. Și acestora, precum și altora, cei mai mari dintre cei mari, oameni politici, scriitori sau cărturari, Nicolae Iorga le-a făcut portrete nemuritoare, marcând gloria lor postumă⁶, trăgând din viața și opera lor pilde pentru contemporani.

Poate că timpul ne va permite, în viitor, să cuprindem într-un al doilea volum și personalitățile din urmă, aici amintite,

³ Despre acesta, vezi, de pildă, numai câteva piese semnificative aparținând lui N. Iorga: *Ceva nou despre Avram Iancu*, în „Transilvania”, 1922, nr. 9, pp. 563-565; *Avram Iancu – o comemorare și o învățătură* –, în „Neamul românesc”, 1924, nr. 195, p. 1; *Comemorarea lui Avram Iancu*, în „Calendarul Ligii Culturale”, 1925, pp. 25-27.

⁴ Să menționăm că pentru pictorul Nicolae Grigorescu, cu prilejul morții sale, N. Iorga folosește termenul de calificare la care am subscris în lucrarea noastră: *Moartea celui mai mare Român: Nicolae Grigorescu*, în „Neamul Românesc”, 1907, pp. 369-370.

⁵ Pentru viziunea lui N. Iorga asupra lui Eminescu, amintim de o culegere de texte, cu cele mai multe studii și articole închinat de savant poetului, întocmită de Nicolae Liu, apărută în colecția „Eminesciana”, sub titlul, N. Iorga, *Eminescu*, Edit. „Junimea”, Iași, 1981; Despre Eminescu, vezi, de asemenea, Barbu Theodorescu, *Bibliografia istorică și literară a lui N. Iorga, 1890-1834*, București, 1935, unde numai până în 1934, la rubrica „Biografii” sunt consemnate 33 de titluri, pp. 255-257.

⁶ Pentru toți aceștia, ca indicații generale, vizând preocupările lui N. Iorga, vezi *Bibliografia*, mai sus citată, mai ales, pp. 248-267.

completând suita „marilor români” care au marcat evoluția României pe întreaga durată a epocii moderne, și asupra căroră s-a oprit condeiuul marelui istoric român. Până la o asemenea fericită eventualitate, volumul de față, închinat reprezentanților de seamă ai generațiilor de la 1821 și 1848 – evenimente istorice care au intrat cu deosebire în preocupările noastre –, sperăm să ofere înainte de toate, viziunea lui Nicolae Iorga asupra acestor personalități, să ofere prilejul unei confruntări cu propriile opinii ale cititorilor, iubitori ai istoriei naționale, binecunoscut fiind faptul că aproape tot ceea ce vine din condeiuul savantului nu ne poate lăsa indiferenți, totul – sau aproape totul – sugerează modele și pilde de viață, de amintirea căroră nu ne putem dispensa.

Să menționăm aici, încheind această prefață, că în partea finală a volumului, am anexat o serie de texte semnificative aparținând lui Nicolae Iorga, ilustrând analiza acestor remarcabile personalități.

Autorul

I. GHEORGHE LAZĂR ȘI ȘCOALA SA ÎN VIZIUNEA LUI NICOLAE IORGA

Cunoscutul cărturar și ctitor de școală națională, Gheorghe Lazăr, a stârnit de-a-lungul timpului un interes deosebit în istoria culturii românești, mai ales până la jumătatea secolului al XX-lea; paradoxal, asupra lui, ca și asupra altor reprezentanți de seamă ai spiritului național, din ignoranță sau din rea credință, un oarecare vâl s-a lăsat asupra lui în ultimele două decenii, de când libertatea cuvântului a fost, zice-se, pe deplin descătușată.

Oricum, din tot ceea ce s-a scris despre Gh. Lazăr¹, aprecierile lui N. Iorga rămân semnificative pentru relevarea figurii și rolul cărturarului ardelean în cultura română, ca și pentru însuși spiritul marelui istoric și ctitor de ideal național care a fost N. Iorga. De la primele scrieri, interesul savantului român a vizat ipostaza lui Gh. Lazăr de ctitor de conștiință națională, cu fiecare scriere în răstimp de aproape patru decenii, conturându-se pe deplin biografia și, mai ales, viața spirituală a cărturarului

¹ Pentru date biografice, rămâne de folosit și în zilele noastre monografia mai veche a lui G. Bogdan-Duică și G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, București, 1924; de asemenea, G. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, București, 1924. Dintre monografiile mai apropiate în timp, ar fi de consultat, între altele, Gheorghe Pârnuță, *Gheorghe Lazăr*, București, 1973; Emilia Șt. Milicescu, *Gheorghe Lazăr (1782-1823)*, Cluj-Napoca, 1982.

Adăugăm la acestea și modestul nostru studiu, *Gheorghe Lazăr la București. De la „luminare” la redeșteptare națională*, în vol. „Sub semnul «Luminilor». Figuri din epoca de la 1821”, Edit. „Paideia”, București, 2006, pp. 81-94.

ardelean, precum și însemnătatea școlii naționale de la Sf. Sava, întemeiată sub conducerea sa.²

Pentru prima dată, prezentarea personalității lui Gheorghe Lazăr, făcută de marele istoric, a ocupat un spațiu apreciabil în sinteza sa de istorie a literaturii române în secolul al XVIII-lea, apărută în 1901. Era vorba de o analiză având ca principale surse impresiile transmise posterității de către doi colaboratori și urmași iluștri ai cărturarului ardelean: Ion Heliade Rădulescu și Petrache Poenaru.

Trimițând la textele acestora, era remarcată originea țărănească a lui Gh. Lazăr, născut la Avrig; erau trecute apoi în revistă principalele coordonate ale vieții sale: studiile la Cluj și Viena, înrolarea în armată, în 1809, în răstimpul războiului cu Napoleon, luarea doctoratului în teologie la Viena, numirea ca arhidiacon al Mitropoliei ortodoxe din Sibiu și ca predicator la Seminarul întemeiat aici, eșecul alegerii în scaunul episcopal și conflictul cu episcopul Vasile Moga, în sfârșit, părăsirea Sibiului și venirea în Brașov, ca preceptor al copiilor familiei boierului muntean Bărcănescu, care îi oferă prilejul – în 1816 – de a trece Carpații, stabilindu-se în București.³

Referindu-se la mediul social și cultural din capitala Țării Românești, savantul român se oprește la componența Eforiei Școalelor, remarcând, cu deosebire, pe Constantin Bălăceanu, „una din cele mai frumoase figuri din boierimea munteană de la

² Pentru înființarea și funcționarea școlii, în afara lucrărilor citate mai sus, vezi și lucrările noastre: *Școala națională de la Sf. Sava și spiritul epocii (1818-1859)*, Edit. Universității din București, 1994, pp. 5-21; *Cultură națională și spirit european. De la Școala lui Gheorghe Lazăr la Universitatea din București (1818-1864)*, Edit. Universității București, 2004, pp. 7-26.

³ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. II, București, 1901, pp. 521-530.

începutul secolului al XIX-lea”, pe Iordache Golescu și legistul Nestor⁴. Aceștia, scrie marele istoric român, erau convinși că venise vremea „să se libereze spiritul românesc de lanțurile culturii străine” și ca ei gândeau și alți mari boieri munteni din afara Eforiei.

Cum la această dată, totuși, cărturarul ardelean, deși făcuse studii înalte, „n-avea faima de scriitor” și rămânea un necunoscut pentru marii boieri, el s-a impus acestora, câștigându-le încrederea prin două elemente. Mai întâi, prin credința lui ardentă în misiunea ce i se încredința: „credea cu acea putere de sinceritate, cu acea transparență, a sufletului, care atrage, câștigă și farmecă”. În felul lui de a se prezenta, „în vorba lui răspicată de Ardelean, în rostul lui cuminte de teolog, boierii găseau garanții de cinste și seriozitate”⁵. În al doilea rând, ca și Gh. Asachi în Moldova, promisiunea făcută boierilor de a forma din copiii lor ingineri hotarnici, scăpând astfel de serviciile „picherilor nemți”, nu putea fi primită decât cu deplină aprobare (mai ales după ce o probă practică, la care Lazăr fusese supus, le oferea o garanție în plus!).

În continuarea analizei sale, pentru contextul începutului școlii, în lipsa de la această dată a unor documente certe, N. Iorga face trimitere la lucrarea *Povățuitorul tinerimii*, tipărită la Buda în 1826 și atribuită cărturarului ardelean, de către editorul ei, Zaharia Carcalechi. Pentru ideile lui Gh. Lazăr și spiritul său național, savantul român dă lungi citate din prefața acestei lucrări, fără a se îndoii de autenticitatea atribuirii ei cărturarului ardelean, respingând, cum se vede dintr-o notă la subsol, contestarea făcută de către Heliade⁶.

⁴ *Ibidem*, p. 521.

⁵ *Ibidem*, p. 522.

⁶ *Ibidem*, p. 527, nota 2.

În acest context, trimițând totodată la amintirile lui P. Poenaru, în lipsa *Înștiințării* deschiderii școlii, din august 1818, nedescoperită încă la această dată, N. Iorga cita din discursul ținut de cărturarul ardelean în 1819, la înscăunarea mitropolitului Dionisie Lupu. Era un semnificativ fragment referitor la antiteza dintre trecutul glorios al strămoșilor romani și starea de decădere din prezent a contemporanilor săi: „Dar oare când s-ar ridica duhul din țerină al acelor și ar privi peste nepoții marelui Chesar, slăvitului Aurelian și ai înaltului Traian, oare în ziua de astăzi mai cunoaște-i-ar? Negreșit, i-ar căuta în palaturile cele mari împărătești, și i-ar afla în vizuinele și bordeiele cele mai proaste și încenușate; i-ar căuta în scaunul puterii și i-ar afla amărâți sub jugul prostimei, i-ar căuta proslăviți și luminați – și cum i-ar afla? Rupti, goi, amărâți și asămănați dobitoacelor”.

Fragmentul în cauză mergea la inima marelui istoric, stârnindu-i un comentariu ca acesta: „Prin glasul vibrant de pasiune al fostului predicator sibian vorbea în sfârșit și în Principate – înaintea păstorului sufletec, înaintea boierilor patrioți și a celor desnaționalizați –, poporul român însuși, care amintea, altfel decât prin plata birurilor, că trăiește, și-și vrea înapoi dreptul”⁷.

Trimițând la aceste date biografice, totodată, erau menționați ajutătorii lui Lazăr de la Sf. Sava: Heliade, Ladislau Erdeli, la origine ardelean și el, arhimandritul Grigore Râmnicianu, Ioan Pandeli și „alți foști elevi distinși ai Academiei grecești”, care urmau să primească burse pentru studii în Occident (adică, alături de I. Pandeli, menționați ca atare, E. Poteca, C. Moroiu, S. Marcovici).

⁷ *Ibidem*, p. 523.

Așa cum arată N. Iorga, entuziasmul provocat de deschiderea școlii de la Sf. Sava, în august 1818, care a provocat un adevărat exod al tineretului școlar de la Academia grecească, nu putea fi stopat de încercarea domnitorului Ioan Caragea de a reforma această instituție. Deși, între școala națională nou înființată și Academia grecească, cu dascălii săi, mai observa savantul, nu exista un antagonism la fel de acut ca la Iași, între școala lui Asachi și Academia grecească, condusă de filosoful Dimitrie Gობდელას, totuși, aici, la București, „Lazăr făcea mai multă *politică* în școală decât colegul său din Moldova”.⁸

În continuarea analizelor sale, marele istoric revenea la conținutul lucrării mai sus citată, *Povățuitorul tinerimii*, care constituia, după el, pe urma sugestiilor oferite de Zaharia Carcalechi, un *Abecedariu* românesc sistematic, elaborat în 1820 și trimis spre tipărire la Buda, editorului Zaharia Carcalechi, dar apărut mai târziu, în 1826, la câțiva ani după moartea presupusului autor (cheltuielile de tipar fiind suportate de marele vornic Grigore Băleanu).

Referitor la spiritul care a dominat începutul „marei școli naționale” de la București, N. Iorga trimite la mărturiile altor doi contemporani: Macarie Ieromonahul, cu al său, *Irmologhion*, în care se amintea de împotrivorii „cu limbi pline de otravă ai înființării școlii”, iar un al doilea, autor anonim al unei scrieri în manuscris, cu titlul, *Cuvântare asupra limbii românești*, în care se făcea elogiul școlii, pentru redeșteptarea tineretului cu ajutorul dascălilor ardeleni.

Dacă comentariile lui N. Iorga despre *Povățuitorul tinerimii*, ca operă a lui Lazăr, stăteau sub semnul incertitudinii,

⁸ *Ibidem*, p. 525.

erau corecte, în schimb, informațiile sale despre calitatea cărturarului ardelean de autor al manualelor de aritmetică și trigonometrie, aflate în manuscris, asupra cărora exegeze viitoare vor aduce lămuririle necesare.

Despre partea finală a activității lui Lazăr la București, de asemenea, N. Iorga nu putea să aibă toate sursele necesare. După savant, odată cu izbucnirea evenimentelor revoluționare, școala este întreruptă, școlarii și elevii răspândindu-se; Lazăr „se reîntoarce” în școală în 1822 și „își reîncepe” lecțiile. În acest context, este remarcat discursul lui Gh. Lazăr prilejuit de înscăunarea domnitorului Grigore D. Ghica, în iulie 1822, izvor valoros pentru ideile cărturarului ardelean, asupra căruia savantul va reveni în viitor și în alte scrieri ale sale. Despre boala lui Lazăr, încă din 1822, când mai multe luni el a zăcut „într-o căscioară la Târgul de Afară” (în locația viitoarei tipografii a lui Heliade), ca și despre plecarea lui din București și moartea în Avrigul natal, savantul nu avea informațiile necesare în acest stadiu al cercetărilor, dar dispariția dascălului ardelean la o dată pe care nu o cunoștea cu precizie – și asupra căreia va reveni în viitor – îi stârnea savantului reflecții semnificative, cu care încheia prezentarea sa din paginile amintitei sinteze. Lazăr se stinse, scrie el, „dar sufletul său trecuse în aceia cari-i sorbise caldul cuvânt de credință, și acest suflet, care e al întregii Școli ardeleni, spiritul renovator, e acel care ne-a creat ceia ce sântem și dă viață până astăzi cugetării conștiente românești”.⁹

Câțiva ani mai târziu, într-o altă lucrare a sa¹⁰, N. Iorga aducea în discuție o serie de date noi privitoare la cărturarul

⁹ *Ibidem*, p. 30.

¹⁰ Vezi N. Iorga, *Cărți și scriitori români din veacurile XVII-XIX*, București, 1906, pp. 22-25 („Lucruri nouă despre Gheorghe Lazăr”).

ardelean; comenta aici câteva documente, publicate atunci, privind pregătirile de deschidere a școlii de la sfârșitul anului 1817 și începutul anului 1818, despre retragerea lui Lazăr, bolnav, la Avrig, în vara anului 1823, însoțit de fratele său, Lazăr Onea, despre moartea lui trei luni mai târziu și moștenitorii săi¹¹.

Va veni rândul unei alte sinteze, în 1911, *Partea românilor din Ardeal și Ungaria în cultura românească*, în care N. Iorga să sublinieze, succint, rolul lui Gh. Lazăr de apostol al neamului. „Opera lui Lazăr – citim aici – nu e un profesorat, ci un apostolat, cu toată căldura, măreția, avântul generos, lipsa de plan și de disciplină care se găsesc întrunite fatal într-o asemenea misiune [...]. Nu mai e un dascăl, ci un «învățător»; cu el nu vine o inteligență, un capital de cunoștințe, o metodă, ci însuși sufletul Școlii ardeleni de înălțare a sufletului național prin amintirea originii glorioase”¹².

Tot pe scurt scrie N. Iorga despre cărturarul ardelean și în cunoscuta lui sinteză din 1915, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*. Între altele, savantul contestă aici ideea după care Gh. Lazăr ar fi fost motivat să vină la București în urma eșecului candidaturii sale la scaunul de episcop al Ardealului. Or, explică el, era vorba nu de acest eșec, ci de neînțelegerile sale cu un episcop precum Vasile Moga, „care privea spiritul liber ca o ofensă și ca o primejdie”, ceea ce l-ar fi determinat să caute la sud de Carpați ucenici pe care nu-i putea găsi în Ardealul său, „pentru răspândirea unui ideal a cărui cultivare era suprema nevoie a sufletului său”.

¹¹ Pentru amănunte aduse la zi privind sfârșitul marelui dascăl, vezi, mai ales, Emilia Șt. Milicescu, *op. cit.*, pp. 230-237.

¹² N. Iorga, *Partea românilor din Ardeal și Ungaria în cultura românească*, București, 1911, p. 2.

Așa se face că dascălia lui la Sf. Sava „a fost o renovare totală a sufletului învățăcelor”.¹³ Mai subliniază savantul aici că Gh. Lazăr, în timpul relativ scurt petrecut la București, nu a putut să transforme întreaga societate românească, ci a aruncat numai sămânța care va duce în viitor la transformarea ei.

*

Cel mai important studiu dedicat cărturarului ardelean este publicat de N. Iorga în anul 1916, sub un titlu semnificativ, *Cel dintâi învățător de ideal național: Gheorghe Lazăr*. Publicarea lucrării în anul intrării României în Războiul de Întregire Națională nu era întâmplătoare. Se voia un argument în plus vizând pledoaria marelui istoric pentru desăvârșirea unității naționale. Subtitlul pus pe copertă, *La o sută de ani de la deschiderea școlii sale*, voia să sublinieze oportunitatea apariției acestei monografii, căci anul 1816 era acela al descinderii lui Gh. Lazăr la București, înființarea propriu-zisă a școlii datând din 1818. Semnificativă era și mențiunea care însoțea numele autorului: „N. Iorga, învățător de același ideal”.

Și în prefață, simbolic, savantul menționează împlinirea unui veac de la deschiderea școlii din București, „cea dintâi școală înaltă pentru Români, având un dascăl român și închinată în gândul acestuia, dacă nu și în al întemeietorilor, răspândirii credințelor despre un viitor românesc al tuturor românilor”. Înființarea școlii, spune mai departe autorul, relevând însemnătatea educației tineretului, „a fost un lucru foarte mare,

¹³ Idem, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, ediție de Georgeta Penelea, București, 1989, pp. 385-386 (Capitolul „Emigrația intelectualilor ardeleni și bănățeni în Principate”).